

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.19.19>

ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ ГАЛУЗЕВИХ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Бабій Світлана Володимирівна,
аспірантка кафедри кримінального
процесу, детективної та оперативно-
розшукової діяльності
(Національний університет «Одеська
юридична академія», м. Одеса, Україна)

Статтю присвячено дослідженню існуючих поглядів та думок науковців щодо системи галузевих засад кримінального провадження, її складових елементів, а також визначенню власної системи галузевих засад.

Наведено приклади визначення поняття «засади кримінального провадження». Надано власну дефініцію засад кримінального провадження – це законодавчо закріплені основоположні, визначальні ідеї, що діють на всіх стадіях кримінального провадження та які направлені на встановлення істини, належного захисту прав і свобод людини та забезпечення досягнення завдань кримінального провадження.

Зазначено, що у доктрині кримінально-процесуального права переважає розмежування засад на трирівневу систему: на загальноправові, міжгалузеві та галузеві засади. Згадано, що деякі науковці виділяють галузеві засади окремих стадій кримінального процесу. Виділено окрему думку про необхідність закріплення загальних засад судочинства у судовій системі законодавстві, а в процесуальних кодексах – розміщення лише засад, що належать винятково до конкретного виду провадження.

Запропоновано власне бачення системи галузевих засад кримінального провадження, до якої слід віднести: 1) презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; 2) свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; 3) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те ж саме правопорушення; 4) забезпечення права на захист; 5) публічність; 6) презумпція залишення підозрюваного, обвинуваченого на свободі та реабілітація від неправомірних дій.

Виділено необхідність віднесення до галузевих засад презумпцію залишення обвинуваченого на свободі та реабілітації від неправомірних дій. Підкреслено, що презумпція залишення обвинуваченого на свободі, закріплена в ЄКПЛ, та передбачає перевагу звільнення особи над її затриманням. Вказано, що реабілітація від неправомірних дій передбачається можливістю звернутися до ЄСПЛ для захисту своїх порушених прав та отримання позитивного рішення про відшкодування, яке реалізовуватиметься в примусовому порядку.

Ключові слова: засади кримінального провадження, система засад, галузеві засади, презумпція залишення підозрюваного, обвинуваченого на свободі, реабілітація від неправомірних дій.

DEFINING THE SYSTEM OF SECTORAL PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Babii Svitlana Volodymyrivna,
Postgraduate Student at the Department
of Criminal Procedure, Detective
and Search Activities
(National University "Odesa Law
Academy", Odesa, Ukraine)

The article is devoted to research of existing views and opinions of scientists on the system of sectoral principles of criminal proceedings, its constituent elements, as well as defining its own system of sectoral principles.

Examples of the definition of "principles of criminal proceedings" are provided in the article. It was provide its own definition of the principles of criminal proceedings - these are legally enshrined fundamental, defining ideas that operate at all stages of criminal proceedings and which are aimed at establishing the truth, protecting human rights and freedoms and ensuring the achievement of the objectives of criminal proceedings.

It is noted that the doctrine of criminal procedure law is dominated by the delimitation of principles on a three-tier system: on general legal, intersectoral and sectoral principles. It is mentioned that some scientist single out the sectoral principles of certain stages of the criminal process. A separate opinion was highlighted on the need to enshrine the general principles in judicial legislation and in the procedural codes to place the principles relating exclusively to a particular type of proceedings.

My own vision of the system of sectoral principles of criminal proceedings was proposed. It should include such principles as: 1) presumption of innocence and ensuring proof of guilt; 2) freedom from self-disclosure and the right not to testify against close relatives and family members; 3) prohibition to prosecute twice for the same offense; 4) ensuring the right to protection; 5) publicity; 6) presumption of leaving the accused at large and rehabilitation from illegal actions.

The need to include in the sectoral principles the presumption of leaving the suspect, accused at large and rehabilitation from illegal actions is highlighted. The presumption of leaving the suspect, accused at large is enshrined in the ECHR and provides for the advantage of the release of a person over his detention. It is stated that rehabilitation from illegal actions provides for the opportunity to apply to the ECtHR to protect their violated rights and obtaining a positive decision on reimbursement which will be implemented compulsorily.

Key words: principles of criminal proceedings, system of principles, sectoral principles, presumption of leaving the suspect, accused at large, rehabilitation from illegal actions.

Постановка проблеми. Успішний розвиток України як правової держави вимагає прийняття законних та обґрунтованих процесуальних рішень, належних гарантій реалізації прав і свобод людини, забезпечення справедливого правосуддя відповідно до міжнародних стандартів, що можливо насамперед завдяки неухильному дотриманню, вдалій реалізації засад кримінального провадження. Серед них особливе місце займають саме галузеві засади як такі, що не лише відображають особливості, а й визначають сутність і перспективи розвитку кримінального провадження. Їхнє значення полягає в тому, що вони висувають вимоги до нормотворчої діяльності, визначають зміст норм кримінального процесуального права, допомагають подоланню прогалин у праві тощо. З огляду на важливість засад для належного функціонування

кримінальної процесуальної діяльності, доцільним, на наш погляд, було б приділити достатньо уваги дослідженню системи галузевих засад кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню поняття засад кримінального провадження, їх системи, розкриття змісту та визначення значення приділяли увагу багато відомих вітчизняних та зарубіжних науковців: Ю.П. Аленін, В.К. Волошина, О.І. Галаган, І. В. Гловюк, М.О. Громов, Ю.М. Грошевий, Ю.В. Гуцуляк, Т.М. Добровольська, А.Я. Дубинський, Г.В. Кудрявцева, О.П. Кучинська, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, Т.М. Мірошніченко, М.М. Михеєнко, В.В. Навроцька, В.В. Назаров, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, М.С. Строгович, В.Я. Тацій, В.М. Тертишник, А.Р. Туманянц, З.М. Топорецька, Л.Д. Удалова, І.Я. Фойницький, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та інші. Роботи зазначених авторів містять важливі теоретичні положення, однак на даний час недостатньо дослідженими залишилися питання щодо визначення системи суто галузевих засад кримінального провадження та розширеного аналізу існуючих переконань щодо елементів такої системи.

Мета статті. Проведення наукового пошуку існуючих поглядів та думок вчених щодо системи галузевих засад кримінального провадження, визначення власної системи галузевих засад кримінального процесу, а також аналіз інших засад, які ймовірно віднести до галузевих.

Виклад основного матеріалу. У літературі побутує безліч визначень поняття «засади кримінального провадження». Так, Г.В. Кудрявцева, Ю.Д. Лівшиць, В.В. Навроцька, М.М. Михеєнко та інші вважають, що засадами кримінального провадження є закріплені в кримінальному та процесуальному законодавстві основні ідеї, які визначають сутність кримінального процесу і його побудову. М.С. Строгович, О.П. Рижаків, М.О. Громов, Ю.П. Янович та інші стверджують, що ними варто вважати найважливіші правові положення, які закріплюють найбільш загальні й істотні властивості кримінального процесу, що виражають його природу і сутність [5, с. 79–80].

Вважаємо, що засади кримінального провадження – це законодавчо закріплені основоположні, визначальні ідеї, що діють на всіх стадіях кримінального провадження та які направлені на встановлення істини, належного захисту прав і свобод людини та забезпечення досягнення завдань кримінального провадження.

Найпоширенішою серед науковців думкою щодо розмежування засад кримінального процесу є їх поділ на трирівневу систему: на загальноправові, міжгалузеві та галузеві засади.

Зокрема, М.А. Погорецький зазначає, що система принципів повинна являти собою трирівневе утворення і містити: загальноправові, міжгалузеві та спеціально-галузеві (власне кримінальні процесуальні) принципи [11, с. 245].

Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц також поділяють засади кримінального провадження залежно від поширюваності стосовно галузей права: на загальноправові, міжгалузеві (загальнопроцесуальні) та галузеві.

У літературі немає єдиного погляду на систему галузевих принципів кримінального процесу, оскільки кожен з вчених, як правило, пропонує свій перелік положень, видозмінюючи його відповідно до своїх наукових поглядів та переконань.

Наприклад, вчений В.М. Тертишник зазначає, що оскільки в кримінальному процесі гарантується забезпечення всіх прав і свобод людини, то слід виділяти єдиний процесуальний принцип – забезпечення прав і свобод людини, у межах якого знаходять певний прояв його функціональні інститути: забезпечення недоторканності особистого життя, особи, житла, таємниці телефонних розмов, листування, телеграфної та іншої кореспонденції, непорушності права власності. Окрім того,

В.М. Тертишник до галузевих принципів кримінального процесу відносить: 1) презумпція невинуватості обвинувачуваного; 2) всебічне і повне дослідження обставин справи (встановлення об'єктивної істини); 3) допустимість притягнення до кримінальної відповідальності лише за умови доведеності вини; 4) забезпечення ознайомлення особи, що притягується до відповідальності з обвинуваченням і допустимість судового розгляду справи тільки в рамках пред'явленого обвинувачення; 5) допустимість обмеження прав і свобод людини, застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої потреби; 6) забезпечення недоторканності особи, житла та сфери особистого життя людини, забезпечення таємниці листування, телефонних і інших переговорів, телеграфної й поштової кореспонденції, забезпечення обвинувачуваному права на захист; 7) недопустимість примушування до свідчень проти самого себе, членів своєї сім'ї й своїх близьких родичів (свобода самовикриття та викриття близьких); 8) забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; 9) незалежність і процесуальна самостійність слідчого; 10) прокурорський нагляд за забезпеченням законності на досудових стадіях та підтримання обвинувачення в суді прокурором; 11) публічність; 12) реабілітація невинуватих; 13) документованість процесуальних дій і рішень [12, с. 38–39].

Л.М. Лобойко вважає, що кількість принципів не може бути великою, адже «значна їх кількість свідчить про нівелювання поняття принципу». Натомість науковець до галузевих принципів відносить наступні: 1) публічність; 2) презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; 3) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; 4) забезпечення права на захист; 5) заборона двічі притягуватися до відповідальності за одне й те ж саме правопорушення [9, с. 67]. Таку ж думку підтримує правознавець В.Я. Тацій.

До галузевих засад кримінального процесу М.М. Михеєнко відносить: 1) публічність; 2) забезпечення всім особам, що беруть участь у справі, права на захист їхніх інтересів; 3) вільна оцінка доказів; 4) усність процесу [10, с. 103].

З.М. Топорецька погоджується з тим, що галузеві засади характерні лише для конкретного виду судочинства, зокрема, для кримінального ними є: 1) забезпечення доведеності вини; 2) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 3) забезпечення обвинуваченому права на захист [13, с. 62].

Ю.В. Гуцуляк визначає спеціальними засадами кримінального провадження такі: 1) розумних строків; 2) безпосередності дослідження показань, речей і документів; 3) публічності [2, с. 67].

О.І. Галаган, Д.П. Письменний зазначають, що тільки в межах кримінального провадження діють галузеві (кримінальні процесуальні) засади: 1) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 2) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; 3) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те ж саме правопорушення; 4) забезпечення права на захист; 5) публічність [7, с. 171].

О.П. Кучинська виокремлює такі спеціальні принципи кримінального процесу: 1) принцип безпосередності дослідження доказів; 2) принцип оцінки доказів за внутрішнім переконанням; 3) принцип усності [8, с. 34].

Варто зазначити, що деякі вчені виділяють засади окремих стадій кримінального процесу. Так, на думку В.К. Волошиної, систему принципів кримінального процесу складають: 1) загальноправові принципи; 2) міжгалузеві принципи; 3) галузеві принципи: а) принципи, властиві всьому кримінальному процесу; б) специфічні принципи досудового провадження (порушення кримінальної справи та досудового розслідування); в) специфічні принципи судового провадження.

До галузевих засад кримінального провадження В.К. Волошина відносить: 1) презумпцію невинуватості; 2) забезпечення доведеності вини; 3) забезпечення права на захист; 4) національну мову судочинства.

Науковиця дає таке визначення специфічних принципів досудового розслідування – «це найбільш загальні правові положення, які виражають сутнісні риси й особливості стадії досудового розслідування і слугують гарантіями здійснення завдань відповідної стадії». Серед них вона виділяє наступні принципи: 1) процесуальної самостійності слідчого; 2) нерозголошення даних дізнання і досудового слідства; 3) швидкості й оперативності досудового розслідування; 4) єдиноначальності досудового розслідування; 5) відомчого контролю за законністю дій та рішень органів та посадових осіб, які здійснюють досудове розслідування; 6) прокурорського нагляду за законністю дій та рішень органів та посадових осіб, які здійснюють досудове розслідування; 7) судового контролю за законністю дій та рішень органів і посадових осіб, які здійснюють досудове розслідування [6, с. 14–15].

Доречно звернути увагу на думку професора В.Д. Бринцева, який переконаний, що багатоджерельність у системі засад кримінального судочинства дає підстави для пропозицій, щоб загальні засади судочинства сконцентрувати у судовій системі законодавстві, а в процесуальних кодексах розмістити лише засади конкретного виду провадження, у цьому контексті – кримінального [4, с. 119]. Думаємо, що такі погляди мають право на існування, більше того зумовлюють необхідність побудови чіткої системи галузевих засад кримінального провадження, детальне розкриття змісту її елементів, доповнення, розширення цієї системи шляхом пошуку ймовірних досі незакріплених, проте не менш важливих засад.

Вважаємо, що до галузевих засад кримінального провадження слід віднести: 1) презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; 2) свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; 3) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те ж саме правопорушення; 4) забезпечення права на захист; 5) публічність; 6) презумпція залишення підозрюваного, обвинуваченого на свободі та реабілітація від неправомірних дій. Саме ці засади, припускаємо, стосуються лише кримінального процесу, дають змогу визначити його особливості, спрямованість та направленні на забезпечення виконання завдань, які стоять перед ним.

Вважаємо за необхідне зупинитись на презумпції залишення підозрюваного, обвинуваченого на свободі та реабілітації від неправомірних дій. Дана засада знаходить свій прояв у ст. 5 Конвенції, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканість. ЄСПЛ вважає, що, наприклад, застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до остаточного розв'язання питання про винність особи не має бути загальноприйнятою та усталеною практикою національних судів, і що в таких випадках слід виходити з презумпції залишення обвинуваченого на свободі. Тоді, коли вирішується питання про застосування до підозрюваної, обвинуваченої особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи про звільнення такої особи, діє перевага на користь звільнення. Нормативне закріплення даної галузевої засади може слугувати дієвим механізмом захисту підозрюваного, обвинуваченого від застосування до нього надто суворого запобіжного заходу, допомагатиме детальнішому та скрупульознішому попередньому вивченню важливих моментів справи, запобігатиме ймовірному суб'єктивному судженню про особу та забезпечить ще більше альтернативи в процесі забезпечення кримінального провадження.

Що стосується реабілітації від неправомірних дій відповідних державних органів, то у ч. 5 ст. 5 Конвенції вказано, що кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання,

здійсненого всупереч положенням статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування [1]. Це правове положення слугує своєрідною, уже закріпленою гарантією компенсації особі за завдані їй правопорушення. Кожен може звернутися до ЄСПЛ для захисту своїх порушених прав, а Суд своєю чергою, розглянувши звернення, може прийняти рішення про відшкодування, яке до того може бути реалізоване в примусовому порядку. Вважається, що право на відшкодування означає, перш за все, отримання матеріальної компенсації та не передбачає можливості звільнення ув'язненої особи.

У ч. 5 ст. 5 Конвенції передбачено право на відшкодування не лише матеріальної шкоди, а й за будь-яке страждання, тривогу та розчарування, яких особа може зазнати внаслідок порушення інших положень ст. 5 («Саакян проти Вірменії», § 29; «Теймуразян проти Вірменії», § 76) [3, с. 62].

Закріплення даної засади в законодавстві, з одного боку, надасть змогу постраждалій особі компенсувати неправомірні дії, які були застосовані щодо неї, а з іншого – буде запобіжним механізмом від повторення таких помилок відповідними органами щодо інших осіб в схожих ситуаціях.

Висновки. Реалізація галузевих засад кримінального провадження відіграє неопцінену роль для захисту особи від ймовірного необґрунтованого, неправомірного застосування до неї кримінальної відповідальності, служить гарантією з'ясування істини в конкретній справі, а також для подолання прогалин, суперечностей в законодавстві. Тому визначення системи галузевих засад допоможе зосередити увагу на особливостях, практичних аспектах та проблемах саме кримінального процесу, а не на універсальних положеннях права загалом.

А пошук нових галузевих засад та їх нормативне закріплення в КПК, отже, й відсутність в інших нормативно-правових актах, є перевагою, бо саме кодекси є основою правового регулювання певного виду суспільних відносин. Це допоможе усунути моменти різного тлумачення та неправильного використання даних засад, більше того сприятиме удосконаленню національного кримінально-процесуального законодавства відповідно до європейських стандартів та дозволить зменшити випадки оскарження прийнятих рішень.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. : ратифіковано Законом України від 17.06.1997 р. № 475/97-ВР / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 05.06.2021).
2. Кримінальний процес : підручник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуденюк та ін. / за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова, В.В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС. 2019. Ч. 1. 532 с.
3. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Право на свободу та особисту недоторканність. / Рада Європи. Європейський Суд з прав людини, 31.12.2019. 75 с. URL: https://echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf (дата звернення: 06.06.2021).
4. Бринцев В.Д. Конституційні засади і міжнародні стандарти кримінального судочинства та їх розвиток у новому КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 116–120.
5. Волошина В.К., Алєнін Ю.П. Поняття та система принципів кримінального провадження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Том XIV. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/tom-xiv> (дата звернення: 08.06.2021).

6. Волошина В.К. Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.
7. Галаган О.І. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 167–172.
8. Кучинська О.П., Кучинська О.А. Кримінальний процес України : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2005. 202 с.
9. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія Донецьк : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004. 216 с.
10. Михеєнко М.М. Конституційні принципи кримінального процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2 (9). С. 100-112.
11. Погорецький М.А. Новий КПК України повинен ґрунтуватися як на європейських стандартах, так і на національних традиціях. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 23. С. 241–250.
12. Тертишник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 404 с.
13. Топорецька З.М. Система конституційних засад нового кримінального судочинства в Україні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 58–63.